

Małgorzata Dajnowicz
Uniwersytet w Białymstoku

Działalność Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w świetle „Naszej Pracy” (1947–1949)

Słowa kluczowe: Liga Kobiet, organizacje kobiece w PRL, komunizm, kobiety w polityce w PRL, „Nasza Praca”

Keywords: Women’s League, women’s organizations in communist Poland, communism, women in politics in communist Poland, “Nasza Praca”

Abstract

The activities of the League of Women in the view of “Nasza Praca” (1947–1949)

“Nasza Praca” (“Our Work”) was an official periodical paper of the management of the League of Women issued from March 1947 till May 1949. Its main policy was transmitting information about the activities of the League, its political programme, and the scope of action among women’s circles in Poland. Although the periodical presented mainly issues connected with the political direction of the government, it remains a valuable source of information on the character, development and social and organizational changes of the League. In 1947 the press coverage tended to focus on women’s issues such as family problems, child care, professional courses and careers, charitable activities, obtaining state assistance or countering social pathologies. The magazine promoted joining the League. The idea was to attract as many women as possible. Women were recruited into the League through a variety of means, but 1948 and the beginning of 1949 was the time when women from different walks of life were bombarded with more propaganda than ever before. Propaganda posters and articles centered on ensuring successes of the League, urging women to “fight imperialism” and “protect peace”, as well as promoting women for “the good of the Communist Polish Nation.” The League used various recruiting tactics to encourage both educated and peasant women to join in. At that time the League was an organ of the PZPR (the Polish United Workers’ Party) and its statuses were in accordance with its ideology.

Liga Kobiet – najbardziej masowa organizacja kobieca prowadząca działalność w Polsce Ludowej od 1945 roku, jak dotychczas w bardzo niewielkim stopniu była podmiotem historycznych dociekań naukowych. Badania całościowe nad tą organizacją prowadziła Barbara Nowak¹, ich wyniki zawarła w swojej pracy doktorskiej, napisanej w Stanach Zjednoczonych. Praca ta, choć stanowi podstawowe

---

¹ B. Nowak, *Serving Women and the State: The League of Women in Communist Poland*, praca doktorska, The Ohio State University 2004, <http://bit.ly/2diMB3h> [17.07.2016].

ustalenia w zakresie działalności Ligi Kobiet na tle rzeczywistości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, oparta jest na bazie materiałowej w pewnym zakresie dość ograniczonej. Autorka dysertacji wykorzystała zasoby archiwalne przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz dokonała przeglądu prasy dokumentującej działalność organizacji. Na bazie tych materiałów opracowała temat pracy. Należy jednak wskazać, że B. Nowak pominęła ważne zasoby źródłowe, przechowywane zwłaszcza w Instytucie Pamięci Narodowej oraz archiwalia znajdujące się w archiwach państwowych wojewódzkich, materiały dotyczące działalności Ligi na obszarze poszczególnych regionów, okręgów, powiatów. Ważne ustalenia na temat funkcjonowania Ligi Kobiet w początkowym okresie jej rozwoju, w latach 1945–1957 wnosi artykuł Dariusza Jarosza². Kierunkom działalności Ligi Kobiet w jednej z dzielnic Poznania w latach 1957–1966 poświęciła tekst Natalia Jarska³. Do działalności organizacji nawiązuje również w monografii Małgorzata Fidelis⁴ oraz autorka niniejszego tekstu – w artykule dotyczącym udziału kobiet, w tym członkiń Ligi w polityce w latach 1982–1990, tematyki prezentowanej na łamach „Zwierciadła. Pisma Ligi Kobiet Polskich”⁵. Problematyka dotycząca funkcjonowania Ligi Kobiet na tle ówczesnej rzeczywistości społecznej i politycznej, działalność organizacyjna oraz zasięg oddziaływania Ligi Kobiet w polskich środowiskach kobiecych, opracowanie struktur organizacji szczebla nie tylko centralnego, ale i oddziałów wojewódzkich, powiatowych, kół miejskich, blokowych, zakładowych, branżowych (np. kół Rodzin Milicyjnych czy Rodzin Wojskowych) nadal wymaga szczegółowych badań.

Biuletyn „Nasza Praca” był najważniejszym oficjalnym i propagandowym periodykiem prasowym wydawanym przez Ligę Kobiet w okresie od 1947 roku do 1989 roku, informującym o całokształcie działalności organizacji. Od marca 1947 roku, kiedy wydano pierwszy numer pisma, do maja 1949 roku ukazywał się pod nazwą „Nasza Praca. Miesięcznik Zarządu Głównego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet”. Po przekształceniu Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet w Ligę Kobiet, od czerwca 1949 roku periodyk wychodził jako miesięcznik i od lutego 1950 roku jako dwutygodnik Ligi Kobiet.

Periodyk „Nasza Praca. Miesięcznik Zarządu Głównego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet” liczył od około 30 do 60 stron tekstu, ukazywał się w szacie

---

² D. Jarosz, *Idee, programy i realia: funkcje Ligi Kobiet w porządku instytucjonalnym Polski Ludowej (1945–1957)*, [w:] *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym)*, t. 2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2009, s. 307-330.

³ N. Jarska, *Liga Kobiet w terenie. Działalność Zarządu Dzielnicowego Poznań-Wilda w latach 1956–1966*, [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2009. Referaty*, red. Ł. Kamiński, T. Kozłowski, Warszawa 2010, s. 149-158.

⁴ M. Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce* (przeł. M. Jaszczurowska), Warszawa 2010, s. 111, 232, 235-240.

⁵ M. Dajnowicz, *Kobiety – polityka – wybory w świetle „Zwierciadła: Pisma Ligi Kobiet Polskich” (198–1990)*, [w:] *Rzeczypospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku*, red. G. Radomski, M. Strzelecki, Toruń 2017 (w druku).

graficznej czarno-białej, wydawany w formacie A5. Na treść miesięcznika składały się rubryki omawiające bieżącą działalność ligową, w tym zakres prac terenowych, wytyczne dla pracy Ligi oraz sprawozdania z działalności organizacyjnej kobiet z innych krajów, głównie Europy wschodniej i Związku Radzieckiego. W piśmie występowała stała rubryka zatytułowana *Liga przy pracy* oraz działy drukowane nieregularnie, m.in.: *Głosy z terenu, Sprawy organizacyjne, Co czytać, Telegramy*.

Społeczno-Obywatelska Liga Kobiet (SOLK) powstała w sierpniu 1945 roku. Zorganizowano wówczas tymczasowy Zarząd Główny i powołano skład zarządu, do którego weszło dziewięć kobiet. Tworzyły go cztery komunistki z Polskiej Partii Robotniczej (Irena Płotnicka, Felicja Fornalska, Maria Turlejska, Izolda Kowalska), dwie socjalistki z Polskiej Partii Socjalistycznej (PPR) (Eugenia Pragierowa, Regina Fleszerowa), jedna reprezentująca Polskie Stronnictwo Ludowe (Stanisława Garnarczykowa), jedna demokratka ze Stronnictwa Demokratycznego (Maria Jaszczukowa) i jedna bezpartyjna Irena Sztachelska, która została przewodniczącą zarządu. Wiceprzewodniczącą zarządu została S. Garnarczykowa, sekretarzem generalnym I. Kowalska⁶. SOLK poprzez nazwę miała nawiązywać do organizacji patriotyczno-niepodległościowej uformowanej w 1913 roku. Jednak już na samym początku funkcjonowania Ligi pojawiły się rozbieżności, co do koncepcji jej programu i działalności. Pracująca bez wyraźnych wytycznych, programu i statutu, z jednej strony miała być wielonurtowa, gotowa również na wchłonięcie różnorodnych środowisk i organizacji kobiecych z okresu przedwojennego, II Rzeczypospolitej, z drugiej zaś jako organizacja nowa, starając się sprostać potrzebom stawianym przez aparat partyjny Polski Ludowej miała być monopartyjna i masowa, dostosowana do potrzeb nowej rzeczywistości Polski powojennej⁷. W statucie SOLK z 1947 roku cele stowarzyszenia określono dość ogólnikowo, podając, że Liga będzie walczyć *o stały i sprawiedliwy pokój na świecie, oparty na zasadach demokratycznych*, będzie bronić *praw i interesów kobiety oraz rodziny ze szczególnym uwzględnieniem interesów dziecka*. Celem Ligi miało być także *wychowanie kobiety, obywatelki, świadomej swych praw i obowiązków w stosunku do Ojczyzny i społeczeństwa oraz czynny udział w pracy Państwa i w jego odbudowie*⁸. W statucie organizacji podano Warszawę jako siedzibę władz centralnych, w opisie struktury organizacyjnej wskazywano na możliwość powoływania kół wojewódzkich i im podległych kół powiatowych oraz miejskich. Pracami kół kierować miał zarząd miejski, powiatowy, podległy zarządowi wojewódzkiemu, który podlegał Zarządowi Głównemu⁹. Z kolei w deklaracji ideowej SOLK informowano odbiorców o konieczności włączenia kobiet polskich w prace nad *obudową Ojczyzny, utrwaleniem pokoju i demokracji w Polsce*, w dążeniu *o faktyczne równouprawnienie kobiet i o lepsze i piękniejsze życie rodzinne*¹⁰.

⁶ B. Nowak, op. cit., s. 25-26.

⁷ Zob. D. Jarosz, op. cit., s. 308.

⁸ *Statut Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet*, [Warszawa], b.r.w., s. 4

⁹ *Ibidem*, s. 7-8.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych, Deklaracja ideowa Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet, sygn. 1, k. 8-10.

Od początków powstania SOLK prowadziła działalność organizacyjną, opiekuńczą, higieniczno-sanitarną, kulturalno-oświatową, inicjowała kursy prowadzenia gospodarstw domowych, szkolenia zawodowe, np. kroju i szycia¹¹. Wydaje się, że już od 1946 roku Liga dosyć intensywnie zaczynała włączać się również w akcje polityczno-propagandowe. Jednym z pierwszych przedsięwzięć organizacji był udział w obchodach 8 marca. Z tej okazji, w Międzynarodowym Dniu Kobiet w miastach i zakładach pracy odbywały się uroczyste akademie i zebrania, podczas których wygłaszano referaty, przykładowo o tytule *Kobieta w walce o pokój, Cele i zadania Ligi Kobiet, 8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet*¹². Jednocześnie trwały szeroko zakrojone akcje werbunkowe wśród kobiet, zachęcające do wstępowania do organizacji, również do kół powoływanych przy zakładach pracy, upowszechniano wśród kobiet prenumeratę „Wspólnej Pracy” oraz „Kobiety”, wydawanej przez Zarząd Główny Ligi Kobiet. Nie zaniedbywano również pracy charytatywnej, m.in. organizowano paczki i zbiórki odzieży oraz pieniędzy na kolonie letnie dla ubogich dzieci i sierot, tworzono świetlice przyzakładowe dla dzieci pracowników¹³. Warto odnotować, że w końcu 1946 roku Liga liczyła około 190 tys. członkiń skupionych w blisko 2 tys. kół. Z każdym miesiącem liczba kół i członkiń organizacji powiększała się. Według oficjalnych danych w 1947 roku liczba zrzeszonych kobiet w SOLK miała wynosić 693 tys., skupionych w 4160 kołach¹⁴.

Na łamach „Naszej Pracy” w pierwszym numerze pisma, w zapowiedzi wstępnej zatytułowanej „Od Redakcji” informowano odbiorczynie, że periodyk *ma być łącznikiem między setkami tysięcy członkiń Ligi Kobiet a Zarządem Głównym. Ma reprezentować ideowe oblicze organizacji i jej działalność. Zapowiadano również nawiązanie współpracy z zarządami wojewódzkimi, powiatowymi i innymi kołami Ligi Kobiet*¹⁵. Członkinie Ligi aktywnie zaangażowały się w wybory do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1947 roku. Informowano czytelniczki „Naszej Pracy” o kierunkach przyszłych prac powołanego Sejmu w zakresie polityki krajowej i międzynarodowej, apelowano do czytelniczek o przekazywanie w swoich kołach informacji na temat znaczenia wyborów i udziału w nich kobiet. Poprzez masowe zaangażowanie SOLK w wybory, organizacja miała przyczynić się do sukcesu wyborczego. Z jej inicjatywy powołano Referaty Kobiiece przy wszystkich wojewódzkich i powiatowych 300 Komitetach Wyborczych Bloku Stronnictw Demokratycznych. Do prac propagandowo-agitacyjnych przed wyborami 1947 roku przeszkolono 3083 kobiet. W Komisjach Obwodowych brało udział około 2 tys. kobiet,

¹¹ I. Ratman-Liwierska, *Stowarzyszenie jako czynnik społeczno-wychowawczej aktywizacji kobiet (na przykładzie badań na Białostocczyźnie)*, Białystok 1984, s. 121-122.

¹² Instytut Pamięci Narodowej, BU 01760/350, Materiały dotyczące Zarządu Ligi Kobiet przy MBP. Protokoły z zebrań, sprawozdania notatki 1946-53, Protokół Ogólnego Zebrania Ligi Kobiet MBP. w dniu 7 maja 1947 r., k. 4.

¹³ Ibidem, Protokół z zabrania Koła SOLK przy MBP w dniu 3.11.1947 r., k. 20; Zebranie Koła Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet przy Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, Warszawa 18 sierpnia 1947 r., k. 11.

¹⁴ D. Jarosz, op. cit., s. 308, 312.

¹⁵ Od Redakcji, „Nasza Praca. Miesięcznik Zarządu Głównego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet” (dalej: NP) 1947, nr 1, s. 1-2.

w Komitetach Obywatelskich i Brygadach Propagandowych pracowało ponad 10 tys. członkiń Ligi. Natomiast w wiecach kobiecych zorganizowanych przez Ligę wzięło udział przeszło pół miliona kobiet. Ze sprawozdania prasowego wynikało, że najszerzej zakrojoną pracę wiecową zorganizowano w województwie śląsko-dąbrowskim (gdzie przeprowadzono 389 wieców i zebrań kobiecych z udziałem ponad 202 tys. kobiet). W województwie warszawskim odbyło 143 zebrania z udziałem 83 tys. kobiet, w lubelskim 282 zebrania, w których udział wzięło 33 tys. kobiet, w kieleckim 90 zebrań z udziałem 20 tys. kobiet. Wiece, które przekształcały się w manifestacje propagandowe, odbywały się również m.in. w Gdańsku, Wrocławiu, Szczecinie, Olsztynie (z udziałem od 1,5 tys. do 3 tys. kobiet)¹⁶. Informowano czytelniczki „Naszej Pracy” o możliwości zaangażowania kobiet ligowych w prace Rad Narodowych, w których mogłyby zasiadać chociażby w komisjach społecznej czy oświatowej, gdzie wysuwałby wnioski o utworzenie żłobków, przedszkoli, świetlic, dbałyby m.in. o organizację opieki nad osobami starszymi, potrzebującymi, sierotami, itd.¹⁷ Z kolei z okazji zbliżającego się święta 8 marca zalecano członkiniom Ligi *organizację w tym dniu pogadanek, odczytów, wieców w myśl wskazówek Zarządu Głównego S.O.L.K.*¹⁸

W „Sprawach organizacyjnych” D. Nadgórska przypominała czytelniczkom periodyku, że Zarząd Główny w początkach 1947 roku wydał trzy okólniki poświęcone współpracy Ligi z Wydziałami Kobięcymi Związków Zawodowych i Związku Samopomocy Chłopskiej, na temat wyborów do władz Ligi oraz dotyczący organizacji obchodów 8 marca, Międzynarodowego Dnia Kobiet. Wszystkie Zarządy Wojewódzkie, Powiatowe i Miejskie otrzymały te okólniki. W artykule „Jeszcze raz przeczytajmy okólniki” wyjaśniano, że celem Wydziałów Kobięcych przy Związkach Zawodowych było zapewnienie opieki nad kobietą pracującą (w zakresie ochrony pracy, doszkalania zawodowego, pomoc kobietom matkom w kwestiach prawnych, pomoc w zakresie powoływania żłobków przy zakładach pracy). Zadaniem zaś Wydziałów Kobięcych Związków Samopomocy Chłopskiej miało być dotarcie do kobiet wsi poprzez organizację kół Gospodyń Związku Samopomocy Chłopskiej. Organizacje te, działające pod auspicjami Ligi miałyby, w celu dalszej integracji środowiska kobiet, wejść do jednego masowego ruchu kobiecego w Polsce, który miałyby być z kolei częścią Międzynarodowej Demokratycznej Federacji Kobiet¹⁹.

¹⁶ *Zjechałyśmy się z całej Polski*, NP 1947, nr 1, s. 25; S. Dłuska, *Nasz udział w wyborach*, NP 1947, nr 1, s. 26-27.

¹⁷ S. Dłuska, *Po wyborach*, NP 1947, nr 1, s. 3-5, 8-9.

¹⁸ *8 marca dzień wszystkich kobiet świata*, NP 1947, nr 1, s. 5.

¹⁹ Federacja powstała w listopadzie 1945 roku w Paryżu, w jej skład wchodziły delegatki z ponad czterdziestu krajów. Wśród celów organizacji akcentowano dążenia do równości praw kobiet świata oraz prace na rzecz zapewnienia pokoju na świecie. Przy radzie naczelnej działały cztery stałe Komisje: kobiety, dziecka, krajów kolonialnych, informacji i propagandy. Przewodnictwo w Komisji informacji i propagandy objęła Eugenia Pragierowa – S. Dłuska, *Posiedzenie Rady Naczelnej Światowej Demokratycznej Federacji Kobiet*, NP 1947, nr 2, s. 2-6.

W prawie każdym numerze periodyku informowano czytelniczki o rozwoju kół terenowych. Do organizacji wstępowały głównie kobiety pracujące, z trudem zaś odbywa się rekrutacja do Ligi wśród gospodyń domowych. Podawano, że w Łodzi na 172 koła Ligi zarejestrowano tylko 16 kół domowych i 7 kół dzielnicowych, w Warszawie na 157 kół Ligi funkcjonuje jedynie 37 kół terenowych. Usprawnieniu działalności kół miałyby służyć wysuwane przez Ligę Kobiet różne formy pracy kół terenowych – pisała Edwarda Orłowska, np. otaczanie opieką wdów, sierot i starców zamieszkujących na terenie działania placówek, obejmowanie przez organizację patronatu nad szpitalami, żłobkami lub przedszkolami i szkołami położonymi w obrębie funkcjonowania koła, werbowanie nowych członkiń Ligi oraz kobiet zamieszkujących dany teren do członkostwa w spółdzielni „Społem”, zakładanie spółdzielni pracy, kolportaż i rozprowadzanie wśród kobiet „Naszej Pracy” i „Kobiety Dzisiejszej”. W podsumowaniu tekstu autorka opracowania stwierdziła, że *trzeba usamodzielnic koło, pomóc w ułożeniu planu i dokonaniu podziału pracy, a stopniowo koło zacznie żyć własnym życiem, będzie wysuwać coraz nowsze formy pracy, wzbogacając doświadczenie własne i całej organizacji ligo-wej*²⁰.

Jednocześnie Liga organizowała intensywne szkolenia zawodowe dla kobiet, informowała o stanie zatrudnienia kobiet w Polsce²¹, włączała się w różnorodne działania aktywizacji zawodowej Polek. Z inicjatywy Zarządu Głównego SOLK, w maju 1947 roku, odbyła się w sali Miejskiej Rady Narodowej w Warszawie konferencja dotycząca aktywizacji zawodowej kobiet oraz metod i form szkolenia kobiet, mająca na celu zintensyfikowanie prac organizacji nad podniesieniem stanu zatrudnienia kobiet w Polsce. Na łamach „Naszej Pracy”, obok relacji z obrad konferencji, zamieszczono obszerny artykuł omawiający koncepcję przeszkolenia kobiet do podejmowania przez nie zajęć w rzemiośle oraz przede wszystkim w spółdzielczości. Zorganizowanie warsztatów przygotowujących do pracy chałupniczej miałyby z kolei wpłynąć na zaprzestanie podejmowania przez Polki zajęć zbyt ciężkich. Podawano w tym miejscu przykład angażowania się kobiet w rozładunek węgla w Warszawie, następstwem czego miał być postępujący wzrost bezrobocia w stolicy²². Konferencję otworzyła Irena Sztachelska, przewodnicząca Zarządu Głównego Ligi Kobiet. O wytycznych programowych w kwestii przeciwdziałania bezrobociu kobiet zabierała głos Eugenia Pragierowa. Do głównych kierunków działań Ligi, których celem było uaktywnienie zawodowe kobiet było podjęcie przez organizację starań prowadzących do intensywnego rozwoju szkolnictwa zawodowego. Liga Kobiet mogłaby w tym zakresie inicjować zakładanie i rozwój szkół oraz kursów zawodowych, gromadzić fundusze społeczne na rozbudowę szkolnictwa zawodowego oraz m.in. organizować spółdzielnie pracy dla absolwentek tych szkół²³. Aktywnie rozwijała się również organizacyjna praca Ligi w terenie. Np. w Białogardzie z powodzeniem organizowano potrzebującym akcje doży-

²⁰ *O kołach terenowych słów kilka*, NP 1947, nr 2, s. 19-21.

²¹ *Zawodowe kształcenie kobiet*, NP 1947, nr 2, s. 13-14 i n.

²² *Organizacja zatrudnienia kobiet*, NP 1947, nr 3-4, s. 10-13.

²³ Cz., *Likwidujemy bezrobocie wśród kobiet*, NP 1947, nr 3-4, s. 6-10.

wiania, w Gorlicach Liga prowadziła pracownię krawiecką, w Stalowej Woli pralnię i magiel, a w Białymstoku kilkadziesiąt członkiń organizacji ukończyło kursy kroju i mody, tworzone przy wsparciu organizacyjnym kuratorium oświaty²⁴. Prawie w każdym większym mieście z inicjatywy Ligi uruchamiano przy dworcach kolejowych Izby Dworcowe, specjalne poczekalnie, w których mogły przebywać podróżujące po kraju matki z dziećmi²⁵. Ponadto, *przy zarządzie wojewódzkim w Białymstoku utworzono Komisję Społeczno-Obyczajową. Komisja ta współpracowała z Komisją Sanitarno-Obyczajową Milicji Obywatelskiej, której zadaniem była walka z nierządem wśród kobiet oraz z żebractwem oraz przestępczością wśród nieletnich dzieci*²⁶. Na łamach „Naszej Pracy” publikowano zasady organizacyjne, dotyczące powoływania kół Ligi. Regulamin koła przewidywał działalność członkiń w sekcjach: organizacyjnej, opieki społecznej, gospodarczej, spółdzielczej i kulturalno-oświatowej. W celu owocniejszej pracy kulturalno-oświatowej powołano przy Zarządzie Głównym Radę Oświatową, złożoną z dwunastu kobiet, która odpowiadała za program tematyczny konferencji i pogadanek. Wydział Kulturalno-Oświatowy Ligi Kobiet organizował z kolei kursy dla prelegentek, w ramach prac wydziału w różnych miastach Polski odbywały się kursy świetlicowe (dla kierowniczek świetlic, m.in. na temat pogłębienia ich wiedzy o zagadnieniach Polski współczesnej). Dla przykładu – Sekcja Oświatowa Ligi Kobiet w Płocku w każdy czwartek miesiąca inicjowała wykłady i wieczory artystyczne cieszące się popularnością nie tylko członkiń Ligi, ponadto sekcja miała owocnie współpracować z nauczycielami i młodzieżą szkół płockich²⁷.

W połowie 1947 roku odbyły się wybory do zarządów kół, zarządów powiatowych i miejskich SOLK. Wyznaczono również kierunki przyszłej działalności organizacji. Za najważniejsze uznawano dalszą aktywizację mas kobiecych w celu powiększania liczebności organizacji, w szczególności budowanie i rozwój kół terenowych, w tym w zakładach pracy, kół blokowych i domowych. Za priorytetowe uznano zobowiązanie członkiń kół w zakładach pracy do zakładania kół ligowych w miejscu zamieszkania, w ramach *akcji umasowienia, jako warunku nieodzownego, postanowiono zwerbowanie do Ligi Kobiet wszystkich kobiet zrzeszonych w ruchu zawodowym w Polsce oraz członkiń Kół Gospodyń Związku Samopomocy Chłopskiej*²⁸. Ponadto apelowano, aby w wyborach do władz Ligi zwracać uwagę *na właściwy dobór członkiń zarządów, rozpatrując kandydaty pod kątem wysokiej moralności kandydatek, głębokiego patriotyzmu i szczerze demokratycznych poglądów oraz ich społecznej przydatności do aktywnej i systematycznej pracy dla rozwoju organizacji*. Za wzór do naśladowania wskazywano organizacje terenowe w województwach zachodnio-pomorskim, pomorskim, śląsko-dąbrowskim, rzeszowskim, które *z pełnym zrozumieniem i serdeczną troską odniosły się do wytycz-*

²⁴ *Liga Kobiet przy pracy*, NP 1947, nr 3-4, s. 23-25.

²⁵ *Liga Kobiet przy pracy*, NP 1947, nr 5, s. 28-29.

²⁶ *Liga kobiet przy pracy*, NP 1948, nr 1, s. 18.

²⁷ *Z Wydziału Kulturalno-Oświatowego*, NP 1947, nr 10, s. 50-51.

²⁸ *Zadania Organizacji w akcji wyborczej do władz Ligi*, NP 1947, nr 10, s. 3.

nych i instrukcji Zarządu Głównego, osiągnęły poważne rezultaty w umasowieniu organizacji i uzyskaniu dużego autorytetu w terenie²⁹.

W dniach 25, 26 i 27 lutego 1948 roku odbyła się w Warszawie Krajowa Odprawa Ligi Kobiet. Na obrady przybyły przewodniczące, sekretarze i kierownicy wydziałów wszystkich zarządów wojewódzkich. Celem obrad była ocena działalności Ligi Kobiet w 1947 roku oraz wskazanie wytycznych dla pracy organizacji na rok następny. Referat na temat osiągnięć Ligi w 1947 roku przedstawiła zgromadzoną Izolda Kowalska, sekretarz generalna SOLK. Podkreślała, że w roku 1947 znacząco wzrosła liczba członkiń organizacji, także rekrutujących się ze Związków Zawodowych oraz Kół Gospodyń Związku Samopomocy Chłopskiej. Łącznie organizacja miała liczyć 700 tys. kobiet. Podkreślała, że Liga wykonywała z powodzeniem szereg różnorodnych zakładanych w planie zadań. W zakresie pracy kulturalno-oświatowej Kowalska wymieniała licznie odbywane przez Ligę Kobiet szkolenia kadr pracowników oraz prelegentów na poziomie województw, opracowywanie treści pogadanek i prelekcji przeznaczonych do wygłaszania w świetlicach, rozpoczęcie intensywnej walki z analfabetyzmem, działania repolonizacyjne na obszarze ziem odzyskanych. Z kolei w dziedzinie opieki społecznej z inicjatywy Ligi powstawały placówki opiekuńcze, Izby Dworcowe Matki i Dziecka, w zakresie szkoleń i doksztalcania zawodowego, pod auspicjami Ligi przeprowadzono liczne kursy doksztalcające, współorganizowano Spółdzielnie Pracy Wytwórczych. Ponadto Liga Kobiet brała udział w szerokich akcjach o charakterze propagandowym. Podano w sprawozdaniu, że *na tysiącach zebrań olbrzymie rzesze kobiet polskich uchwalają rezolucje, potępiające podżegaczy wojennych, wyrażały solidarność z walczącą o wolność Grecją, Hiszpanią, demaskowały imperialistyczny charakter planu Marshalla, w którym pod przykrywką pomocy Europie kapitaliści amerykańscy chcą podporządkować sobie ludy Europy, ograniczali ich suwerenność państwów*³⁰.

Odnoszono się również do niedociągnięć i błędów, wśród których wskazywano na brak ciągłości działalności Ligi zwłaszcza w terenie, nieumiejętność zorganizowania systematycznej pracy w kołach powiatowych, wskazywano na dezorganizację pracy na poziomie części kół terenowych. W planie aktywności na rok 1948 zakładano prace nad dalszym umasowieniem organizacji, upowszechnianie idei współzawodnictwa pomiędzy kołami, rozwój spółdzielczości, opiekę merytoryczną nad przodownicami pracy, rozwijanie akcji oświatowej (planowano organizację 80 świetlic i nauczenie 5 tys. analfabetek pisanie i czytania), dalsze szkolenia zawodowe i doksztalcanie kobiet, opiekę nad matką i dzieckiem, walkę z alkoholizmem, prostytutką. Podczas tej konferencji uchwalono również zmianę nazwy organizacji ze Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet na Ligę Kobiet³¹.

Jednym z głównych problemów podnoszonych przez Ligę Kobiet w 1948 roku była opieka organizacji nad kobietami wiejskimi i współpraca w związku z tym z Kołami Gospodyń Wiejskich Związku Samopomocy Chłopskiej. Miała ona być

²⁹ Ibidem, s. 4.

³⁰ O. Tomaszewska, *Krajowa odprawa Ligi Kobiet*, NP 1948, nr 4, s. 12-13.

³¹ Ibidem, s. 15-16.

następstwem uchwały Prezydium Zarządu Głównego Związku Samopomocy Chłopskiej, dotyczącej wytycznych pracy wśród kobiet na wsi. Podjęto również zagadnienie współpracy Ligi Kobiet z Kołami Gospodyń Wiejskich. W konsekwencji szereg zarządów wojewódzkich Ligi Kobiet podjęło współpracę z Inspektoratami Kobięcymi Związku Samopomocy Chłopskiej. I tak dla przykładu w województwie gdańskim wczesną wiosną odbyły się dwudniowe odprawy – kursy Zarządów Kół Gospodyń organizowane wspólnie przez Samopomoc Chłopską i Ligę, w województwie pomorskim (Bydgoszcz) trwają jeszcze podobne jednodniowe odprawy, również urządzane w każdym powiecie przez obie organizacje. Na odprawach tych Liga zapoznaje się z osiągnięciami, metodami pracy i planami poszczególnych Kół Gospodyń. Koła Gospodyń dowiadują się, po co istnieje i czym zajmuje się Liga Kobiet. Zbliżenie to oparte na wzajemnym, dokładnym poznaniu staje się zaczątkiem przyszłej wspólnej pracy, doprowadza w konsekwencji do włączenia się wszystkich członkiń Kół Gospodyń w szeregi Ligi³². Dodawano dalej, że niestety nie wszędzie współpraca pomiędzy Kołami Gospodyń a Ligą układała się dobrze, ponieważ często Koła Gospodyń ograniczały się do pracy w zamkniętym kręgu zagadnień gospodarstwa domowego wsi, często Liga zapomniała o istniejącej masie kobiet poza granicami miast i miasteczek. W zapomnieniu tym wyraża się przede wszystkim słabość organizacyjna poszczególnych ogniw Ligi (...) ³³.

W pierwszym półroczu 1948 roku odbyły się wybory do większości zarządów wojewódzkich Ligi Kobiet, to jest w Białymstoku, Bydgoszczy, Lublinie, Poznaniu, Wrocławiu, Kielcach, Krakowie i Katowicach. Na pochwałę pod względem organizacyjnym zasłużył zwłaszcza zjazd wyborczy w Katowicach (na który przybyło według oficjalnych danych 607 delegatek z terenu), wyróżniono działalność zarządu Ligi we Wrocławiu i Szczecinie. Wśród głównych postulatów wysuwanych podczas konferencji wyborczych nadal wskazywano na potrzebę pracy nad dalszym umasowaniem organizacji, przekonywanie do pracy w Lidze większej liczby kobiet ze środowisk inteligenckich, zwłaszcza nauczycielek³⁴.

W lipcowym numerze „Naszej Pracy” opublikowano krótkie sprawozdania na temat pracy Ligi w przykładowych placówkach na poziomie wojewódzkim i powiatowym. Do wiadomości czytelniczek przekazano, że Zarząd Wojewódzki Ligi w Katowicach prowadził bardzo ożywioną pracę szkoleniową. Na 40 kursach przeszkolono 1170 kobiet. Ponadto organizacja współtworzyła 7 spółdzielni pracy oraz 4 zespoły chałupnicze. Zapewniano, że większość przeszkolonych kobiet podjęła pracę. Poza tym należy dodać, że na obszarze województwa śląskiego działało w tym czasie 6 świetlic dla kobiet. Z kolei w województwie zachodnio-pomorskim Liga Kobiet prowadziła wyteżoną walkę z alkoholizmem, na poziomie powiatów tego województwa zorganizowano w związku szereg poradni prawnych dla rodzin dotkniętych alkoholizmem. Szczególnie dobrze oceniano pracę zarządu powiatowego w Gryficach, działała tam bowiem świetlica dla kobiet i młodzieży, izba dworcowa, poradnia prawna oraz placówki zarobkowe dla kobiet, takie jak szwal-

³² *Liga Kobiet a Koła Gospodyń ZSCh*, NP 1948, nr 5-6, s. 7.

³³ *Ibidem*, s. 7-8.

³⁴ O. Tomaszewska, *Po wyborach Zarządów Wojewódzkich*, NP 1948, nr 7, 20-21.

nia, kiosk i sklep. Natomiast praca zarządu powiatowego Ligi Kobiet w Chełmie w województwie lubelskim na tle innych placówek powiatowych kraju wyróżniała się ożywioną działalnością w organizowaniu opieki nad matką i dzieckiem. Powołano tam także biuro porad prawnych i lekarskich dla członkiń Ligi, współorganizowano przedszkole, świetlicę dla dzieci. Ponadto w oddziałach Ligi nie zapomiano o obchodach uroczystości Międzynarodowego Dnia Kobiet 8 marca, Dniu Matki 30 maja, a przykładem do naśladowania dla innych organizacji mogła być w tym miejscu, włączająca się w tego rodzaju obchody Liga Kobiet ze Świdnicy na Dolnym Śląsku, licząca 280 członkiń³⁵. Jednocześnie na łamach periodyku publikowano wytyczne w zakresie pracy programowej w świetlicach prowadzonych przez organizację, zasady współpracy ze związkami zawodowymi czy instruktorami Związku Samopomocy Chłopskiej w zakresie ich pracy organizacyjnej na wsi³⁶.

Grudniowy miesięcznik z 1948 roku poświęcono ocenie dotychczasowej działalności Ligi Kobiet. Główne akcenty położono na surową krytykę jej dotychczasowej aktywności. Sekretarz generalna Ligi Kobiet I. Kowalska-Kiryłuk podkreślała, że słabością organizacji pozostają poważne niedociągnięcia w zakresie organizacyjnym, wręcz nieudolność zespołów zarządów wojewódzkich, powiatowych, miejskich. Przyczyn słabości Ligi upatrywano w tworzeniu zarządów organizacji w oparciu o zasoby mieszczańskie, przy włączaniu minimalnej liczby robotnic i chłopek, a także, nieumiejętności codziennej współpracy z działaczkami terenowymi, braku współpracy zespołowej. Skutkiem tych zaniedbań miał być spadek aury Ligi wśród szerokich środowisk kobiecych. Odpowiedzialność za ten stan rzeczy miał ponosić Zarząd Główny Ligi Kobiet. W związku z powyższym postanowiono wytyczyć nową drogę rozwoju. Uznano, że do organizacji przede wszystkim należy włączyć więcej robotnic, żon robotników, chłopek średniorolnych i małorolnych. Zalecano, by kobiety rekrutujące się z tych grup zasilały składy zarządów. Ponadto powinna być prowadzona intensywne praca ideowo-wychowawcza wśród kobiet pracujących i pozostających w domu na wsi w mieście. *Musimy wraz z aparatem państwowym, samorządowym, społecznym nieugięcie zwalczać demoralizację, spuściznę okresu rządów kapitalistycznych i okupacji* – w podsumowaniu podała Kiryłuk-Kowalska, dodając, że należy *codziennie podnosić poziom uświadomienia społecznego kobiet i włączyć się w wielkie zadania przebudowy społecznej Państwa Ludowego w Polskę Socjalistyczną*³⁷. Krytyka działalności organizacji oraz nowe wytyczne, w tym dotyczące chociażby intensyfikacji prac Ligi w środowiskach robotniczych i chłopskich, wiązały się ze zmianami ideologicznymi, wprowadzanymi w programie SOLK od połowy 1948 roku, będącymi również rezultatem początków stalinizacji życia politycznego w Polsce³⁸.

³⁵ *Liga Kobiet przy pracy*, NP 1948, nr 7, 23-24.

³⁶ *Wytyczne pracy dla świetlic Ligi Kobiet*, NP 1948, nr 10-11, s. 29-33; *Konferencja Rad Kobietych Zw. Samopomocy Ch. i Związków Zawodowych*, NP 1948, nr 10-11, s. 33 i n.

³⁷ *Rola i zadania Ligi Kobiet na tle sytuacji w kraju (referat Sekretarza Generalnego Ligi Kobiet I. Kowalskiej-Kiryłuk wygłoszony na konferencji Krajowej Ligi Kobiet*, NP 1948, nr 12, s. 23-24, 42.

³⁸ Zob. D. Jarosz, op. cit., s. 313.

Liga Kobiet na łamach „Naszej Pracy” odnotowała powstanie PZPR, zamieszczając w periodyku obszerny apel kierowany do kobiet polskich, uzasadniający włączenie się Polek w budowę Polski socjalistycznej. Zarząd Główny w dniu 12 stycznia 1949 roku przyjął również rezolucję dotyczącą pełnego poparcia idei zjednoczenia klasy robotniczej. Poinformowano w periodyku, że Liga miała wówczas liczyć 800 tys. członkiń *kobiet miast i wsi, robotnic, pracujących chłopek i inteligentek, gospodyń domowych, żon robotników i pracowników*³⁹. Podczas kongresu zjednoczeniowego Edwarda Orłowska zapowiedziała intensyfikację prac Ligi nad dalszym uaktywnieniem zawodowym kobiet, zachęcenie, zwłaszcza gospodyń domowych do podejmowania aktywności pozadomowej również w zawodach, które rezerwowane były głównie dla mężczyzn⁴⁰. Podano wówczas czytelniczkom również nowy skład osobowy członkiń zarządu Ligi Kobiet. W skład prezydium Zarządu Głównego wchodziły wówczas Irena Sztachelska jako przewodnicząca, Eugenia Pragierowa, Zofia Wasilkowska, Edwarda Orłowska, Stanisława Gancarczykowa jako wiceprzewodniczące, Izolda Kowalska pozostawała sekretarzem generalnym, Danuta Nagórska sekretarzem i Helena Płotnicka skarbnikiem. W skład prezydium wchodziły przedstawicielki różnych organizacji, to jest Komisji Centralnej Związków Zawodowych (Irena Piwowarska, Lina Klimaszewska), Związku Samopomocy Chłopskiej (Elżbieta Białoczorska, Melania Mroczek), Spółdzielców (Stefania Stankiewiczowa, Janina Świącicka), Związku Nauczycielstwa Polskiego (Eugenia Dudkowska), Wojska (Stanisława Zawadecka) i Związku Młodzieży Polskiej (Jani-na Kasprzakowa)⁴¹.

W marcu 1949 roku przy Zarządzie Głównym Ligi Kobiet, w celu dalszego umasowienia organizacji, powołano Wydział Rodzin Wojskowych i Pracowników Instytutu Wojskowego⁴², jednocześnie odbywały się kursy dla instruktorek, sekretarzy wojewódzkich i powiatowych Ligi Kobiet, szkolenia dla kierowniczek zespołów czytelniczych. Na łamach „Naszej Pracy” publikowano cykle instruktaży dla liderek kół w rodzaju *Jak należy przeprowadzić szkolenie aktywistek*, w których szczegółowo omawiano zakres merytoryczny i wytyczne dla organizowania zajęć o charakterze polityczno-propagandowym, podczas których słuchaczki kursów wojewódzkich i powiatowych miałyby wykształcić u siebie *wyrobienie społeczne i polityczne, osiągnąć pozytywny stosunek do Polski Ludowej, mocne, ideologiczne powiązanie z klasą robotniczą i chłopską, pełne zrozumienie dla ważności akcji uświadamiania politycznego i społecznego kobiety*⁴³. W maju 1949 roku wydano ostatni numer pisma SOLK pod tytułem „Nasza Praca. Miesięcznik Zarządu Głównego”.

³⁹ Rezolucja przyjęta na Plenum Zarządu Głównego Ligi Kobiet w dniu 12 stycznia 1949 r., NP 1949, nr 1-2, s. 47 i n.

⁴⁰ Kongres Jedności Partii Robotniczych a sprawa kobieca. Referat postanki Edwardy Orłowskiej wygłoszony na zebraniu plenarnym Zarządu Głównego Ligi Kobiet w dniu 12 stycznia 1949 r., NP 1949, nr 1-2, s. 21-23.

⁴¹ Ibidem, s. 51.

⁴² I krajowa narada aktywu Ligi Kobiet Rodzin Wojskowych i Pracowników Instytucji Wojskowych, NP 1949, nr 3-4, 24 i n.

⁴³ *Jak należy przeprowadzić szkolenie aktywistek*, NP 1949, nr 5, s. 22-23.

nego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet”. Zapowiedzią dalszego rozwoju ideologicznego, programowego i organizacyjnego Ligi Kobiet było nadanie jej w początkach października 1949 roku statusu stowarzyszenia wyższej użyteczności⁴⁴.

Podsumowanie

Na łamach „Naszej Pracy. Miesięcznika Zarządu Głównego Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet” prezentowano treści dotyczące pracy Ligi na różnych płaszczyznach jej aktywności. Periodyk miał dostarczać kompleksowych informacji o działalności i kierunkach rozwoju Ligi Kobiet. Treści publikowane na łamach „Naszej Pracy” miały charakter propagandowy, promujący wśród czytelniczek obszary działalności, zasadność i potrzebę społeczną rozwoju organizacji. Ukazywany na łamach miesięcznika wizerunek SOLK miał przekonywać odbiorczynię o skuteczności organizacyjnej Ligi w zakresie jej wieloobszarowych działań, m.in. dbałości Ligi o poprawę życia rodzinnego, społecznego i zawodowego Polek. Bez wątplenia miesięcznik, następnie dwutygodnik „Nasza Praca” w założeniu ówczesnych struktur politycznych miał być platformą programową PPR i następnie PZPR oraz uzależnionej od partii organizacyjnie i pod względem ideowym Ligi Kobiet.

Mimo oczywistych ograniczeń politycznych, jakie towarzyszyły publikacji przekazów prasowych w analizowanym periodyku, miesięcznik, choć prezentował oficjalne informacje, pozostaje przydatnym źródłem dla ukazania specyfiki, funkcjonowania, rozwoju i przeobrażeń organizacyjno-programowo-ideowych Ligi Kobiet. Na podstawie analizy treści „Naszej Pracy”, biorąc pod uwagę problematykę eksponowaną na łamach pisma z 1947 i 1948 roku oraz początków 1949 roku, w tym okresie jako platformy programowej SOLK, możemy zobrazować charakter działalności Ligi. W 1947 roku jako dominujące obszary aktywności organizacji wskazać należało inicjowanie przez nią opieki nad matką i dzieckiem, prace uaktywniające kobiety do podejmowania pracy zawodowej, w tym organizowanie szkoleń zawodowych dla kobiet, działania charytatywne dotyczące zwłaszcza opieki nad dziećmi, przeciwdziałania patologiom społecznym, takim jak alkoholizm czy prostytutka, po części również wdrażanie programu kulturalno-oświatowego o zabarwieniu polityczno-propagandowym. Okolicznościowe akcje propagandowe, takie jak 8 marca – Międzynarodowy Dzień Kobiet czy Dzień Matki 30 maja prezentowane były niejako na drugim planie, za tematyką pracy charytatywnej i uaktywnienia zawodowego kobiet.

Zarówno w 1947 roku, jak i w roku następnym promocję Ligi traktowano priorytetowo. Publikowano sprawozdania przedstawiające liczebność kół, kalkulacje wzrostu liczebnego członkiń organizacji na poziomie regionalnym i lokalnym, wskazywano na błędy i niedociągnięcia w pracy zwłaszcza Zarządu Głównego Ligi Kobiet (głównie w zakresie słabego *pozyskiwania* dla organizacji kobiet z różnych środowisk społecznych i zawodowych). W celu skupienia różnych środowisk miej-

---

⁴⁴ *Obwieszczenie Rady Ministrów z 5 IX 1949 w sprawie statutu stowarzyszenia wyższej użyteczności „Liga Kobiet”, „Monitor Polski” 1949, 12 października, nr A – 73, poz. 923.*

skich i wiejskich w jednym ruchu kobiecym, jakim miała być Liga Kobiet, inicjowano coraz szerszą współpracę, w tym koordynację wspólnych działań ze szkołami, Związkiem Samopomocy Chłopskiej, Kołami Gospodyń Wiejskich, Milicją Obywatelską, w 1948 roku również z wojskiem, przeprowadzano liczne kursy i szkolenia instruktażowe, mające dostarczyć słuchaczkom wiedzy na temat sprawnego funkcjonowania i kierunków rozwoju placówek. Publikowano krótkie sprawozdania na temat sukcesów Ligi, eksponowano pracę kół zwłaszcza w regionach pogranicza Polski, północy, zachodu i południa, to jest województwa zachodniopomorskiego, pomorskiego, śląskiego czy rzeszowskiego. Za wzór do naśladowania w rozwoju terenowym organizacji stawiano placówki we Wrocławiu, Szczecinie, Katowicach.

W numerach periodyku z 1948 i początków 1949 roku, w większej mierze niż wcześniej, drukowano teksty obrazujące sukcesy organizacyjne kół Ligi, szczególnie poziomu lokalnego, publikowano treści o charakterze propagandowym z wyeksponowaniem wątków *walki kobiet z imperializmem, włączenia się kobiet w walkę o pokój, wszechstronnego udziału kobiet w budowę Polski socjalistycznej*, apelowano o wstępowanie w szeregi Ligi robotnic pracujących w miastach oraz kobiet wiejskich. Liga pełniła już wówczas rolę w pełni upowszechniającą wytyczne linii propagandowej aparatu partyjnego.

Należy sądzić, że w związku z początkiem stalinizacji polskiej rzeczywistości społecznej, wyraźnie od końca 1948 roku w tekstach sprawozdawczych na temat działalności Ligi za rok 1948 pojawiła się także surowa krytyka na temat oceny sprawności organizacyjnej SOLK, dotycząca rekrutacji do placówek ligowych kobiet pozostających w domu, niepracujących zawodowo, robotnic, chłopek. Od początków 1949 roku wyraźniej niż wcześniej eksponowano temat równouprawnienia kobiet, czyli równych z mężczyznami szans w dostępie do środków produkcji, czyli pracy zawodowej. Eksponowana przez Ligę Kobiet tematyka była zapowiedzią realizowanej od 1950 roku polityki *produktywizacji*, aktywizacji zawodowej kobiet, niezbędnej w realizacji planu sześcioletniego⁴⁵. Apelowano, mimo formalnego wzrostu liczbowego członkiń organizacji na różnych szczeblach struktur Ligi, o dalsze umasowienie ruchu, zapowiadano konieczność wymiany społecznej kadry zarządzającej, a szczególnie pożądane w gremiach zarządczych organizacji miały być robotnice miejskie i wiejskie.

---

⁴⁵ Zob. na ten temat interesujące rozważania Natalii Jarskiej: eadem, *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, Warszawa 2015, s. 102-103, 106-109.